

УДК 338.24 : 631.115.11

Економіка сільського господарства

Прокопа І.В., д-р екон. наук, чл.-кор. НААНУ

гол. наук. співр. Інституту економіки та прогнозування НАН України,

Беркута Т.В.

асис. каф. Подільського державного аграрно-технічного університету,

Бетлій М.Г.

наук. співр. Інституту економіки та прогнозування НАН України

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ ЗА ХАРАКТЕРОМ ВИРОБНИЦТВА: НАСЛІДКИ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Проаналізовано процес розширення сільських домогосподарств за характером їх сільськогосподарської діяльності на споживчі і товарні, оцінено їх частку з наявністю передумов переростання у господарства фермерського типу, обґрунтовано необхідність державної підтримки сектора господарств населення.

Загальна характеристика господарств населення та підходи до їхньої класифікації. Господарства населення нині є однією з двох (поряд із сільськогосподарськими підприємствами) категорій виробників сільськогосподарської продукції, або, відповідно, одним із двох секторів сільського господарства як галузі вітчизняної економіки. Завдяки певній специфіці – як сімейна форма господарювання, зорієнтована на задоволення споживчих потреб домогосподарств (а в умовах кризи – на їх виживання); невеликі обсяги виробництва, що серед іншого забезпечують його високу маневреність і адаптованість; низька енерго- і матеріаломісткість тощо – вони продемонстрували вищу стійкість в умовах докорінних соціально-економічних змін і перманентних криз трансформаційного періоду.

На тлі стрімкого спаду обсягів продукції в сільськогосподарських підприємствах господарства населення не допустили скорочення, а за деякими видами – забезпечили зростання її виробництва і зайняли вагому нішу в продуктивній структурі сільського господарства. При цьому їхня діяльність найбільшою мірою спрямована на забезпечення функціонування внутрішнього продовольчого ринку. Впродовж 1991–2009 рр. частка господарств населення у вартості валової продукції сільського господарства перевищувала 50%, а в окремі роки – 66%. У 2008 р. тут вироблялося 82% молока, 52 м'яса, 90 кар-

топлі і овочів, 86% ягід, а у виробництві зернових, соняшника, цукрових буряків частка цих господарств досягала 13–20%. Останнім часом через вищі темпи розвитку частка сільськогосподарських підприємств у валовій продукції сільського господарства поступово зростала, а господарств населення зменшувалась, але позитивна динаміка виробництва в останніх зберігалася. У кризових умовах 2009 р. виробництво сільськогосподарської продукції в аграрних підприємствах скоротилось на 0,6%, а в господарствах населення збільшилось на 0,6%.

Як вагома частина аграрного сектора національного господарства господарства населення одночасно є й невід'ємною складовою сільської економіки і загалом сільського способу життя. Майже 5,2 млн сільських домогосподарств (98,5% від їхньої загальної кількості) мають у користуванні земельні ділянки і більшою чи меншою мірою забезпечують себе сільськогосподарською продукцією, а значна частина виробляє її з метою реалізації. Відповідно понад 90% сільських жителів працездатного віку, а також значна кількість пенсіонерів та підлітків займаються сільським господарством як основним, додатковим (підсобним) чи аматорським видом діяльності. Все це, безперечно, є важливим економічним підґрунтям функціонування сільських територій. Для окремих місцевостей сімейна форма господарювання в аграрному секторі нині залишається єдиним видом економічної діяльності. Понад 2 млн осіб, або близько 38% економічно активних сільських жителів працездатного віку вважаються зайнятими в особистих селянських господарствах, а це перевищує 2/3 загальної чисельності зайнятих у галузі "сільське господарство". Сільськогосподарська діяльність сільських домогосподарств забезпечує формування чверті їхніх сукупних доходів, відіграє незамінну роль у трудовому вихованні молоді, відтворенні селянства як унікальної суспільної верстви.

Незважаючи на викладене, позиція вчених і практиків, а відтак, і органів влади та управління щодо майбутнього господарств населення залишається переважно невизначеною. За інерцією мислення часів колгоспно-радгоспного господарювання, коли ці господарства вважалися *підсобними*, домінує думка про безперспективність їхнього подальшого розвитку і, отже, правомірну відсутність потреби приділяти їм увагу в аграрній політиці. При цьому висновки і прогнози зазвичай робляться для всього сектора господарств населення без урахування його надзвичайної неоднорідності і змін, які відбулися в ньому в трансформаційний період. Водночас результати досліджень дають підстави стверджувати, що потенціал цього сектора сільського господарства залишається вагомим і може бути з користю використаний як для збалансованого, соціально орієнтованого розвитку агропродовольчого комплексу країни, так і для сталого сільського розвитку.

Більшість науковців визначають господарства населення одночасно як виробничі і споживчі одиниці і традиційно намагаються класифікувати їх за харак-

тером виробничої діяльності (рівнем комерціалізації). Універсальним критерієм для оцінки характеру виробництва будь-якого господарства може виступати ступінь споживання власної продукції або, відповідно, виробництва для збуту на ринку. Використовуються й інші допоміжні ознаки, зокрема розмір землекористування, частка доходу від сільськогосподарської діяльності тощо.

У роботі російських дослідників [1] використовується показник частки доходу, отриманого від сільськогосподарської діяльності, у валовому сукупному доході сім'ї, за яким господарства населення поділяються на споживчі і товарні. До споживчих вони відносять домогосподарства, дохід яких від сільськогосподарського використання земельної ділянки в формуванні бюджету сім'ї не перевищує 50% (селянське сімейне присадибне господарство); товарними вважають господарства, здатні забезпечити раціональний споживчий бюджет, а також отримати прибуток (товарне селянсько-фермерське господарство).

Дніпропетровські вчені [2, с. 146] виділяють три групи особистих селянських господарств: переважно натуральні споживчого типу; відносно великі господарства з рівнем товарності понад 50%; середні господарства, що займають проміжне становище. У роботі І.Свиноуса [3] сімейні господарства, включаючи особисті селянські і фермерські, також поділяються на 3 групи: споживчі, підприємницькі і такі, що ведуть підприємницьку діяльність не постійно, а періодично – після збирання врожаю, у сезон "великого молока", або осіннього забою худоби тощо. В.Горкавий та Н.Гончаренко [4] виділяють чотири типи господарств населення залежно від розмірів землекористування і структури виробництва. До першого типу відносяться господарства з невеликими (до 0,2 га) земельними ділянками, що спеціалізуються виключно на продукції рослинництва, плодів і ягід для власного споживання; до другого – господарства, що поєднують виробництво продукції рослинництва з розведенням дрібної худоби (земельна площа їх коливається від 0,2 до 0,5 га); до третього – господарства площею від 0,5–1 га, що мають певну спеціалізацію в рослинництві і тваринництві; до четвертого – господарства, що мають до 5–7 га власної, а також орендовану землю.

Ще одна класифікація пропонується у роботі [5], де господарства населення поділяють за якісною ознакою "масштабу підприємницької діяльності" у поєднанні з розмірами землекористування на групи: 1) суб'єкти малого агробізнесу – сільські домогосподарства, що займаються виробництвом товарної сільськогосподарської продукції на земельних ділянках площею 3–4 га; 2) дрібні товаровиробники з площею 1–2 га, які значну частину виробленої продукції реалізують за різними каналами; 3) домогосподарства, що ведуть розширене підсобне виробництво на ділянках 0,5–1 га, повністю задовольняючи потреби сім'ї і частково реалізуючи вироблену продукцію на ринку; 4) підсобне виробництво для задоволення власних споживчих потреб, характерне для домогосподарств з площею землі до 0,5 га.

Диференціація сільських домогосподарств за рівнем доходу від продажу сільськогосподарської продукції. Важливі офіційні матеріали для з'ясування питання щодо кількісної оцінки господарств населення за характером їхньої сільськогосподарської діяльності (споживчий, товарний, змішаний) надають дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, які проводяться Державним комітетом статистики України. У 2008 р. вибіркоче обстеження охоплювало 10622 домогосподарства, включаючи 6723 міських і 3899 у сільській місцевості. Із загальної кількості обстежених домогосподарств 24,4% повідомили про наявність доходів від продажу виробленої сільськогосподарської продукції, який в розрахунку на одне домогосподарство становив у середньому 383,43 грн на місяць [6, с. 234]. Ця усереднена оцінка вочевидь маскує значні різниці.

Для оцінки доходів від продажу сільськогосподарської продукції серед основних виробників – сільських домогосподарств нами були проаналізовані первинні дані зазначеного обстеження. Із 3899 сільських домогосподарств, обстежених у 2008 р., 1439 домогосподарств, або 36,9 %, не повідомили про наявність доходів від продажу сільськогосподарської продукції. Якщо врахувати те, що практично всі сільські домогосподарства тією чи іншою мірою займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, сільськогосподарська діяльність цієї частини господарств мала виключно споживчий характер. Решту 2460 домогосподарств, які незначну, вагому чи переважну частину продукції виробляли з метою її реалізації, ми розділили на п'ять груп за рівнем річного доходу від її продажу.

При цьому застосовувався порівняльний методологічний підхід. У типології сімейних ферм США використовується базовий критерій визначення ферми на основі показника обсягів продажу сільськогосподарської продукції.

Згідно з цим критерієм фермою вважається господарство, якщо отримана ним виручка від реалізації сільськогосподарської продукції становить не менше 1 тис. дол. на рік. Орієнтуючись на цей критерій, із загальної кількості обстежених сільських домогосподарств нами була виділена група, де дохід від продажу сільськогосподарської продукції перевищував 5280 грн (за курсом валют у 2008 р. приблизно 1 тис. дол.). Цю групу утворюють 742 обстежених сільських домогосподарств, або 19,0% від їх кількості. Решту господарств поділено на чотири рівні за інтервалами групи з доходами: до 1320 грн (сюди ввійшло 791 домогосподарство, або 20,3%), 1321–2640 грн (387, або 9,9%); 2641–3960 (304, або 7,8%); 3961–5280 грн (236, або 6,1%) (рис. 1).

Аналогічні розрахунки, виконані за даними обстежень попередніх років, дозволяють говорити, по-перше, про посилення товарного спрямування сільськогосподарської діяльності дедалі більшої частки сільських домогосподарств і, по-друге, про зростання рівня розшарування цих господарств за характером сільськогосподарського виробництва. Так, частка господарств, які реалізовували продукцію на суму, адекватну 1 тис. дол. США і більше,

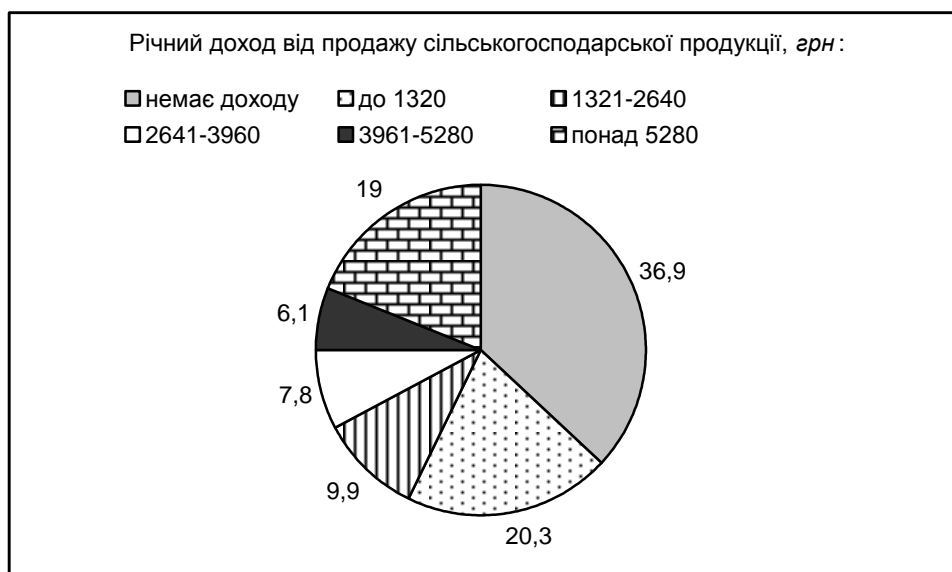

Рис. 1. Розподіл сільських домогосподарств за рівнем доходу від продажу сільськогосподарської продукції, 2008 р., %

Джерело: побудовано на основі первинних даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств.

у 2002 р. становила всього 2,0%, отже, впродовж 2000–2008 рр. вона збільшилася в 9,5 рази. Помітно – із 2,5% до 6,1% зросла частка тих, у кого цей обсяг становив 500–750 дол. США (з 5,8% до 7,8%). Поряд із цим збільшувалася і група господарств, які не мали надходжень від реалізації сільськогосподарської продукції: у 2002 р. на неї припадало 25,2%, а у 2008 р. – 36,9% від загальної кількості. Одночасно зменшувались частка господарств із найменшими (до 250 дол. США) і невеликими (250–500 дол. США) обсягами надходжень від продажу сільськогосподарської продукції (рис. 2).

Окремі чинники, що зумовили зростання рівня розширення господарств населення за характером виробництва, розглядаються у подальшому викладі, тут же продовжимо аналіз інших аспектів цього явища. Отже, якщо орієнтуватися на американський критерій ідентифікації фермерських господарств, то, за даними 2008 р., 19% сільських домогосподарств України можна вважати такими, що відповідали цьому статусу. Однак, на нашу думку, існують підстави для розширення зазначеного кола домогосподарств. За оцінками Світового банку, курс долара США за паритетом купівельної спроможності (ПКС) для 2008 р. становив 3,0 грн за 1 дол. США. З урахуванням цього до зазначеного кола господарств справедливо було б долучити щонайменше групу домогосподарств із доходами від продажу сільгосппродукції в межах 3961–5280 грн. Разом із попередньою групою це відповідало би частці таких господарств на рівні 25,1%. Якщо ж врахувати ще й хоча б невелику частину домогосподарств з річним рівнем доходу в межах 2641–3960 грн (ПКС розраховується

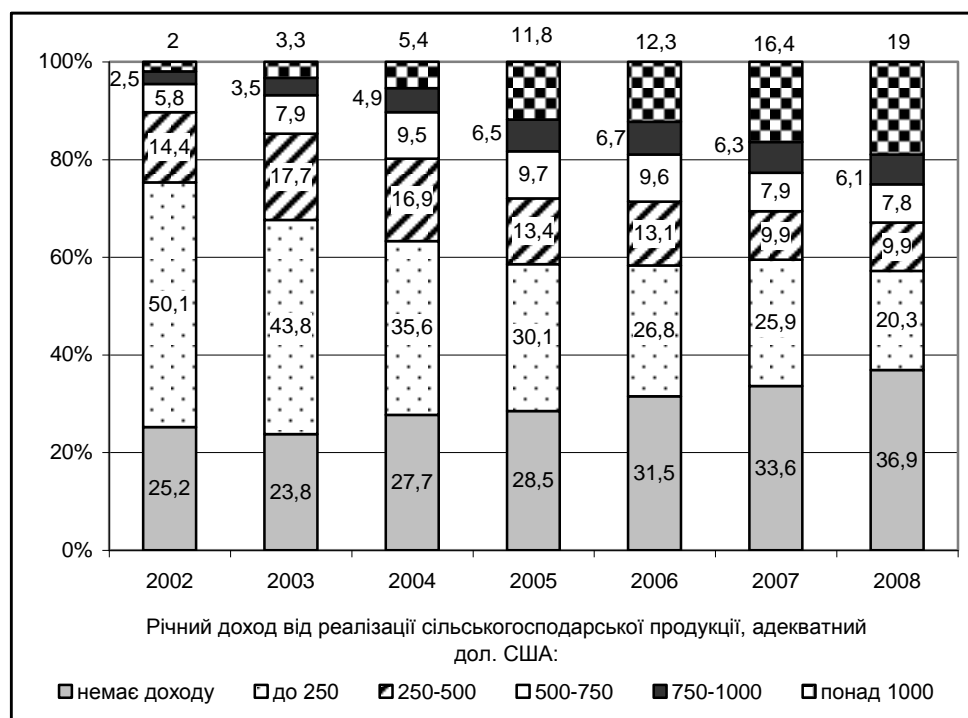

Рис. 2. Розмежування сільських домогосподарств за рівнем доходу від реалізації сільськогосподарської продукції, 2002–2008 рр. , %

Джерело: побудовано на основі первинних даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств.

періодично, а не щороку), то загальна частка господарств із переважно товарним характером і наявністю передумов для підприємницької діяльності може бути оцінена на рівні 26–27%.

До подібної думки приводить і аналіз показника частки доходу від продажу сільськогосподарської продукції в сумарних надходженнях від сільськогосподарської діяльності домогосподарств. Останні, окрім виручки від реалізації, включають ще й вартість спожитої продукції, отриманої з власного господарства та від самозаготівель. У 2008 р. згаданий показник становив 41,1% по всьому колу обстежених сільських домогосподарств, у тому числі у VI групі господарств – 63,3%, V – 45,5, IV – 39,4% (табл. 1). Цей показник можна було б використовувати для визначення рівня товарності сільськогосподарської діяльності домогосподарств, але на перешкоді стає неспівставність оцінок різних частин виробленої продукції: реалізованої і спожитої на місці.

Річ у тому, що згідно з методикою обстеження домогосподарств, товарна продукція оцінюється за фактичною виручкою від її реалізації, а для обрахунку вартості спожитої продукції використовуються середньозважені ціни споживчого ринку на відповідні товари. Оскільки ж переважна частина селян реалізовує вироблену продукцію не на міських ринках, а заготівельникам за цінами, значно меншими від ринкових, вартість однакової за кількістю і якістю

Таблиця 1

Характеристика груп сільських домогосподарств за рівнем доходу від продажу сільськогосподарської продукції, 2008 р.

Показник	Всього	Група домогосподарств					
		без доходу I	з доходами, грн за рік				
			до 1320 II	1321–2640 III	2641–3960 IV	3961–5280 V	понад 5280 VI
Кількість господарств у групі, одиниць	3899	1439	791	387	304	236	742
% до підсумку	100,0	36,9	20,3	9,9	7,8	6,1	19,0
Доход від продажу сільськогосподарської продукції (грн) у розрахунку: на одне домогосподарство на одного члена домогосподарства	3008	–	488	1972	3284	4596	11449
	1203	–	224	725	1160	1635	3729
Вартість спожитої продукції (грн), отриманої з власного господарства в розрахунку: на одне домогосподарство на одного члена домогосподарства	4305	2648	3729	5045	6110	5512	6623
	1722	1209	1710	1855	2159	1962	2157
Сумарні надходження від сільськогосподарської діяльності: на одне домогосподарство на одного члена домогосподарства	7313	2648	4217	7017	9394	10108	18072
	2925	1209	1934	2580	3319	3597	5886
Частка доходу від реалізованої продукції в сумарних надходженнях від сільськогосподарської діяльності, %	41,1	–	11,6	28,1	34,9	45,5	63,3
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,50	2,19	2,18	2,72	2,83	2,81	3,07
Частка домогосподарств, % з дітьми з наявністю осіб, які старші працездатного віку	3,06	25,6	25,7	35,3	38,0	33,7	48,6
	63,4	63,7	68,1	59,5	55,5	59,7	43,7

Джерело: розраховано за первинними даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств.

продукції, спожитої в домогосподарстві, оцінюється значно вище, ніж проданої. Це зумовлює заниження рівня товарності сільськогосподарського виробництва в домогосподарствах, визначеної за показником частки доходу від продажу продукції у сумарних надходженнях від їх сільськогосподарської діяльності. За даними В.Черніченка, вартість спожитої в домогосподарствах власної продукції, розрахована за цінами споживчого ринку, у 2,4 раза більша, ніж за цінами заготівельних організацій [7].

Коливання цін споживчого ринку, що використовуються для розрахунку вартості продукції для харчування в домогосподарствах, як і цін її реалізації, зумовлюють і річні зміни в структурі сумарних надходжень від сільськогосподарської діяльності домогосподарств. Так, у 2008 р. обсяг валової продукції сільського господарства в секторі господарств населення у порівнянних цінах збільшився проти 2007 р. на 5,8%. Водночас вартість цієї продукції, спожитої в домогосподарствах, у поточних цінах зросла на 57%, а реалізованої – на 23%. Різниця у зростанні цін реалізації і цін споживчого ринку зумовила зміну структури в сумарних надходженнях від сільськогосподарської діяльності на користь спожитої продукції. Це, в свою чергу, спричинило зниження у 2008 р. показника частки доходу від реалізованої продукції в сумарних надходженнях в цілому по домогосподарствах і особливо в тих, які виробляють найбільше товарної продукції. Зокрема, у 2007 р. цей показник в цілому по Україні становив 47,5%, у VI групі домогосподарств – 72,7%, V – 55,7%, IV – 46,6%.

У табл. 1 подано узагальнені дані щодо зазначених груп домогосподарств, включаючи й ті, що не мали доходів від продажу сільгосппродукції. Детальніший аналіз рівнів середнього доходу на одне домогосподарство у виділених групах загалом підтверджує справедливність висловлених вище припущень про частку господарств із переважно товарним характером виробництва і наявністю передумов підприємницької діяльності. Так, у групі з надходженнями від реалізації сільгосппродукції до 1320 грн за рік середній дохід домогосподарства становив 488 грн, а в наступній групі з інтервалом 1321–2640 грн – уже 1972 грн, тобто у 4 рази більше. У подальших групах середній дохід від продажу сільськогосподарської продукції в розрахунку на одне домогосподарство в 1,4–1,7 раза більший порівняно із попередніми групами, а в останній групі з доходом понад 5280 грн – він у 2,5 раза більший, причому дохід на одне домогосподарство (11449 грн за рік) у 2,2 раза перевищує нижню межу групи. Різниця між групами в показниках доходу від продажу продукції, як і в інших даних, що характеризують сільськогосподарську діяльність домогосподарств, розрахована на одного члена домогосподарства, дещо менша, ніж в розрахунку на одне домогосподарство, але й вона відображає значну диференціацію господарюючих суб'єктів в особистому секторі сільського господарства.

Домогосподарства, що не мали доходу, та ті, що мали мінімальний дохід, – найменші за розміром: у середньому на одне припадало відповідно 2,19 та 2,18 особи; у решті виділених груп середній розмір домогосподарства послідовно зростає, досягаючи 3,07 особи у групі з найвищими доходами від продажу сільгосппродукції. Аналогічно від групи до групи в цілому покращуються і інші демографічні характеристики – зростає частка домогосподарств із дітьми, зменшується частка тих, де є особи, старші працездатного

віку. Це підтверджує висновок про те, що провідним фактором і умовою товарної спрямованості господарств населення є людський чинник.

За викладеним методичним підходом і на основі даних табл. 1 господарства сільського населення за визначеними типами розподіляються так: споживчі – 37%; товарні – 25; зі змішаним характером – 38%. Проте уважніший аналіз показує, що II група домогосподарств тяжіє до споживчого, а IV – певною мірою до товарного типу. Вище зазначалося, що з урахуванням частини господарств IV групи можна оцінити частку господарств товарного типу на рівні 26–27%. За аналогією та з урахуванням частини господарств II групи, які мають переважно споживчий характер, частка споживчих господарств становить 47–50%, а змішаного типу – 23–27%.

Роль сільськогосподарської діяльності у формуванні ресурсів життєзабезпечення домогосподарств. Дані табл. 1 про вартість спожитої продукції, отриманої від особистого господарства, надають також важливу інформацію про споживчу функцію господарств населення. Покажемо тут є те, що в групі домогосподарств, які не реалізовували виробленої продукції, вартість спожитої продукції в розрахунку на одне домогосподарство і на одну особу найменша серед усіх виділених груп господарств. Якщо в інших групах вона становить 1,7–2,1 тис. грн на рік у розрахунку на одного члена домогосподарства, то в I групі – 1209 грн. Іншою особливістю можна вважати практично стабілізацію розміру спожитої продукції власного виробництва в розрахунку на одного члена домогосподарства у господарствах IV–VI груп.

Менші обсяги виробництва у домогосподарствах споживчого типу можуть бути пов'язані або з меншими потребами у власній сільгосппродукції і меншими можливостями її виробництва (наприклад, унаслідок нижчих продовольчих потреб і фізичних можливостей членів домогосподарств похилого віку), або ж із вищим рівнем грошових доходів, що відкриває можливість придбання необхідного продовольства. Аналіз підтверджує саме останнє припущення. У I групі господарств, які не реалізовували продукцію власного виробництва, грошові витрати на продукти харчування у 2008 р. були найвищими – 3768 грн на одну особу, тоді як в господарствах V групи – 2874 грн (найнижчий показник). Необхідно відзначити, що I група господарств характеризується досить високим рівнем і якіснішою структурою харчування. Так, споживання м'яса і м'ясопродуктів на особу за рік тут становить понад 51 кг – другий показник серед усіх груп. У цих домогосподарствах також у середньому вище споживання яєць, риби і рибопродуктів, фруктів і ягід, овочів, і водночас картоплі, хліба і хлібопродуктів – нижче, ніж у більшості інших груп господарств.

Невеликі обсяги сільськогосподарського виробництва в господарствах населення зазвичай поєднуються зі спрощеною його структурою, у якій переважає рослинницька продукція. Це підтверджують дані про структуру продо-

вольчого самозабезпечення у господарствах з різним рівнем доходів. Найбільша частка власноруч виробленої продукції рослинництва (фруктів, картоплі, овочів) споживається в групі домогосподарств, які взагалі не реалізують сільськогосподарську продукцію або мають мінімальний доход від її реалізації (в I групі – 64,4%, II – 54%). Проте це не означає обмеження згаданих домогосподарств у м'ясо-молочних продуктах, оскільки потреба в цих продуктах задовольняється за рахунок їхнього придбання. Водночас у групах домогосподарств, де виробництво носить товарний характер, збільшення його обсягів супроводжується поліпшенням якості продовольчого самозабезпечення. У структурі спожитої продукції власного виробництва в них більша, ніж в інших групах, частка продукції тваринництва. Зокрема, в VI групі на продукти тваринницького походження припадає майже 50% продукції, отриманої у власному господарстві, тоді як в I групі – вдвічі менше (рис 3).

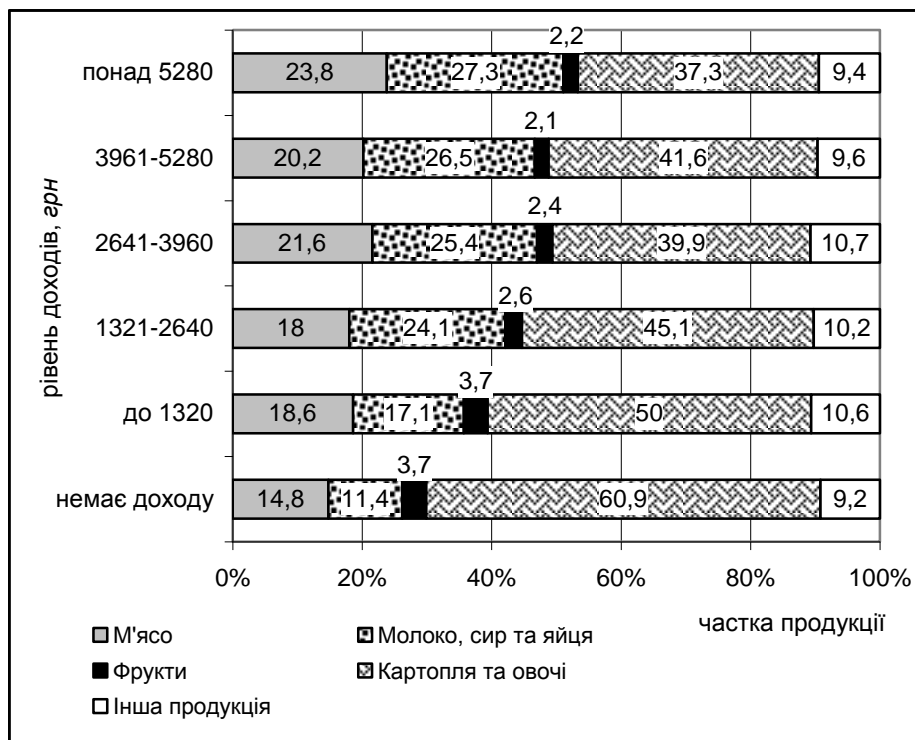

Рис. 3. Структура вартості спожитих продуктів харчування, отриманих від власного виробництва та самозаготівель у сільських домогосподарствах із різним рівнем доходів від продажу сільськогосподарської продукції, 2008 р.

Джерело: побудовано за первинними даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств.

Окремо варто розглянути вплив надходжень, отриманих від сільськогосподарської діяльності, на загальний рівень добробуту домогосподарств. Дані табл. 2 показують, що вартість сукупних ресурсів на одного члена домогос-

подарства у групах без доходів від реалізації сільськогосподарської продукції та у групах з доходом до 5280 грн (I–V гр.) суттєво не відрізнялась і становила в середньому 10,4–11,0 тис. грн. Водночас у VI групі цей показник був на 13–19% вищим (9,2 тис. грн). Це дає підстави для висновку, що обсяг сукупних ресурсів у I–V групах домогосподарств свідчить про певний рівень добробуту, достатній для задоволення *найнеобхідніших (мінімальних) життєвих потреб у продовольстві і непродовольчих товарах*.

При цьому стратегія сільськогосподарської діяльності домогосподарств, очевидно, формується з урахуванням необхідності отримання згаданого обсягу ресурсів. Господарства I–V груп досягають його різними шляхами: у I групі для цього достатнім є виробництво сільськогосподарської продукції у власному господарстві з метою продовольчого самозабезпечення; у II–V групах це виробництво нарощується як для продовольчого самозабезпечення, так і для продажу частини продукції для отримання грошових коштів, необхідних для придбання промислових товарів і послуг. Стосовно господарств VI групи, то вони збільшують виробництво сільгосппродукції саме з метою отримання грошових коштів як певного прибутку (мета підприємницької діяльності), що забезпечує порівняно вищий рівень сукупних ресурсів.

Викладена вище теза підтверджується даними про рівень і структуру грошових доходів на одну особу в різних групах домогосподарств (табл. 2). Серед I–V груп домогосподарств вони найбільші саме в I групі, де відсутня товарна продукція. У сукупних ресурсах цих домогосподарств частка грошових доходів (83,6%) є найвищою серед усіх груп, причому високі грошові доходи забезпечуються насамперед за рахунок найбільших надходжень від оплати праці – 3915 грн на одного члена домогосподарства за рік. У даній групі високими є також надходження у формі пенсій, стипендій, доплат. Разом надходження від оплати праці та трансфертів у I групі домогосподарств становлять 7750 грн на одну особу на рік, що є найвищим показником серед усіх груп домогосподарств. Найбільші тут і доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності – 485 грн у розрахунку на одного члена домогосподарства.

Друга група домогосподарств вирізняється найвищим рівнем грошових надходжень від пенсій, стипендій, доплат – 4062 грн на особу за рік, що пов'язано з найбільшою часткою господарств, які мають у своєму складі осіб пенсійного віку (68,1%), та одним з найменших рівнів надходжень від оплати праці. Разом із цим сумарні надходження від оплати праці та трансфертів тут становлять 6912 грн – другий показник серед шести груп. У цілому ж загальний обсяг зазначених грошових доходів демонструє спадну тенденцію від I до VI групи, на відміну від тенденції зростання доходу від продажу сільськогосподарської продукції, а також збільшення сумарних надходжень від сільськогосподарської діяльності домогосподарств. У II–V групах порівняно з I групою зменшення доходів від оплати праці та трансфертів частково

Таблиця 2

**Надходження від сільськогосподарської діяльності
у сукупних ресурсах домогосподарств з різним рівнем доходу
від реалізації сільськогосподарської продукції, 2008 р.**

Показник	Всього	Групи домогосподарств з доходами, грн за рік						
		без доходу I	з доходом, грн за рік					
			до 1320 II	1321– 2640 III	2641– 3960 IV	3961– 5280 V	понад 5280 VI	
Кількість господарств, од.	3899	1439	791	387	304	236	742	
Вартість сукупних ресурсів (грн) у розрахунку: на одне домогосподарство на одного члена домогоспо- дарства	27856	23803	23177	28323	31194	30867	38135	
	11142	10869	10632	10413	11023	10985	12422	
Грошові доходи (грн) у роз- рахунку: на одне домогосподарство на одного члена домогоспо- дарства	22573	19906	18383	21901	24321	24470	31245	
	9029	9089	8432	8052	8594	8708	10177	
Частка грошових доходів у сукупних ресурсах, %	81,0	83,6	79,3	77,3	78,0	79,3	81,9	
Із загальної суми грошових доходів на одного члена до- могосподарства доходи, (грн) від:								
	продажу сільськогосподар- ської продукції	1203	–	224	725	1160	1635	3729
	оплати праці	3273	3915	2850	3053	3421	2779	2991
	пенсій, стипендій, доплат підприємницької та індиві- дуальної діяльності	3345	3835	4062	3227	2967	3208	2388
		406	485	346	370	382	239	419
Частка сумарних надходжен- ня від сільськогосподарської діяльності* в сукупних ресу- рсах, %	26,2	11,1	18,2	24,8	30,1	32,7	47,4	

* Сума доходу від продажу сільськогосподарської продукції і вартості спожитої продукції, отриманої з власного господарства (табл. 1).

Джерело: розраховано за первинними даними вибіркового обстеження Держкомстатом умов життя домогосподарств.

компенсується зростанням доходів від продажу сільськогосподарської продукції, однак навіть з урахуванням цього загальні грошові доходи на одного члена домогосподарства не досягають рівня I групи. Грошові доходи домогосподарств VI групи істотно вищі, що досягається саме завдяки значно більшим надходженням від продажу сільгосппродукції.

Узагальнюючу характеристику сільськогосподарської діяльності домогосподарств із різними доходами від продажу сільськогосподарської продукції можна зробити на основі даних про рівень сумарних надходжень від цієї

діяльності в розрахунку на одного члена господарства. Дані табл. 1 і 2 показують, що їх обсяг і частка у сукупних ресурсах домогосподарств однозначно і суттєво зростають від групи до групи. Як наслідок, у VI групі ці надходження на домогосподарство у 6,8 раза більші, ніж у I, а їхня частка у сукупних ресурсах становить 47,4 % порівняно з 11,1 %. Разом із цим абсолютне значення натуральних і грошових надходжень сільських домогосподарств від їхньої сільськогосподарської діяльності, особливо у I–III групах, загалом невелике і це, безумовно, є однією з причин сільської бідності.

У контексті викладеного вище спробуємо попередньо оцінити (детальніша оцінка потребує додаткових досліджень) наслідки диференціації господарств населення за характером виробництва як для аграрного сектора, так і для сільської економіки. Як уже зазначалося, головною ознакою цього процесу є поляризація, тобто нагромадження господарств, з одного боку, у групі суто споживчих (виробляють продукцію лише для власних потреб), а з другого – у групі з вираженим товарним характером виробництва. Сільськогосподарське виробництво в господарствах споживчого типу характеризується незначними обсягами і спрощеною видовою структурою, а склад домогосподарств – малою кількістю їх членів і значною часткою осіб пенсійного віку. На внутрішньосільських продовольчих ринках ці господарства є покупцями низки продуктів, особливо тваринного походження, які виробляються в господарствах товарного спрямування.

Зростання частки споживчих домогосподарств спричиняє зменшення обсягів виробництва у секторі господарств населення і підвищення попиту на продовольчу продукцію, зокрема й на внутрішньосільському ринку. Збільшення ж частки домогосподарств товарного спрямування зумовлює протилежну тенденцію. Судячи зі збереження зростаючої динаміки виробництва в секторі господарств населення, ця тенденція поки що переважає. Але потенціал особистого сектора, особливо його головна складова – людська – поступово вичерпується. Якщо не забезпечити належних умов (підтримки) його подальшого поступального розвитку, динаміка виробництва в цьому секторі зміниться на спадну. Підтримки потребують усі типи господарств – споживчі, товарні, зі змішаним характером. Її форми і механізми необхідно розробляти і запроваджувати, і це повинно стати ваговою складовою державної аграрної політики.

Особливої уваги заслуговують господарства товарного спрямування як такі, що здатні не лише компенсувати можливе скорочення виробництва в споживчих господарствах, але й надати певного імпульсу розвитку сільської економіки. За умови належного ставлення до них органів державного управління аграрним сектором та місцевих органів влади і самоврядування – як до органічної частини сільськогосподарської галузі, формування в громадах сприятливого соціально-психологічного клімату, активізації кооперативного руху вони можуть стати вагомим чинником місцевого розвитку.

Специфіка товарної продукції господарств населення і їх спеціалізація. Узагальнені відомості про структуру товарної сільгосппродукції господарств населення також можна отримати з аналізованих даних вибіркового обстеження домогосподарств. У всій сукупності обстежених сільських домогосподарств, котрі у 2008 р. мали надходження від реалізації сільгосппродукції, частка доходу від продажу продукції рослинництва у сумі цих надходжень становила 17,0%, худоби, птиці та бджіл – 30,4, продукції тваринництва – 51,9 і продукції самозаготівель – 0,7%. У наведеній номенклатурі стосовно тваринництва розрізняються доходи від продажу худоби, птиці і бджіл та іншої продукції тваринництва. У першому випадку йдеться про продаж живих тварин, а в другому – про продаж м'яса забитої худоби і птиці, молока, меду, яєць тощо. У групах домогосподарств із різними доходами від продажу сільгосппродукції ця структура має значні відмінності (рис. 4).

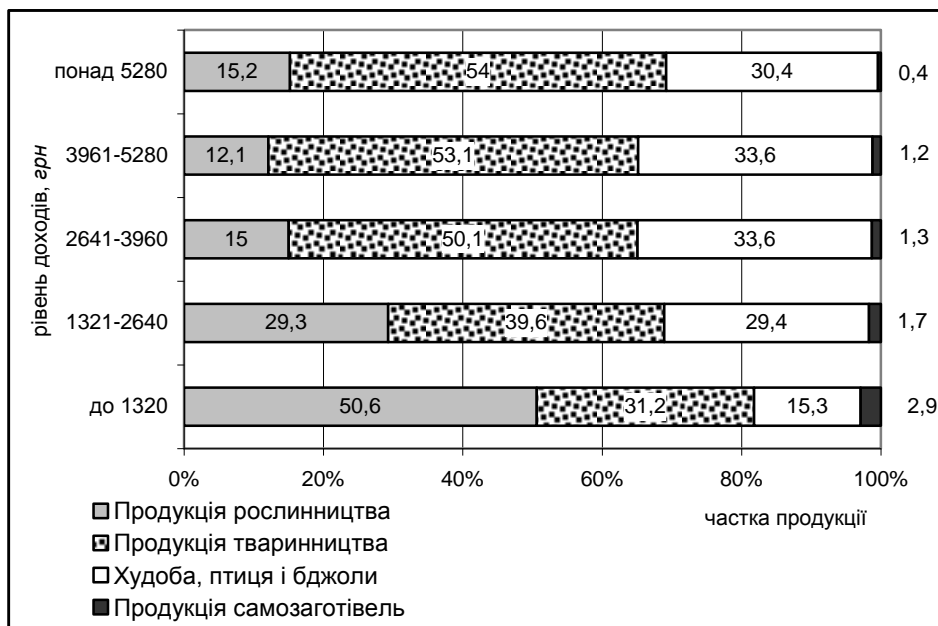

Рис. 4. Структура доходу від продажу сільськогосподарської продукції сільськими домогосподарствами, 2008 р.

Джерело: побудовано за первинними даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств.

У групі з найменшими доходами переважає реалізація продукції рослинництва, частка якої становить 50,6% і яка надалі від групи до групи в цілому знижується. Натомість зростає частка продукції тваринництва – від 31,2% у групі з найменшими доходами до 54,0% у групі з найбільшими доходами. В господарствах із більшими доходами від реалізації сільськогосподарської продукції загалом вищі й частки доходу від продажу худоби, птиці і бджіл, а незначні частки доходів продукції від самозаготівель виявляють тенденцію до зниження.

Таким чином, отримання частиною сільських домогосподарств якомога більшого обсягу доходів від продажу сільськогосподарської продукції нині тісно пов'язане з нарощуванням збуту продукції тваринництва. Це цілком пояснюється особливостями внутрішнього продовольчого ринку, який вітчизняні сільгоспідприємства не в змозі наситити згаданою продукцією. Разом із цим аналіз *абсолютних величин* згаданих доходів показує їх збільшення *за кожним видом* продукції. Сума надходжень у розрахунку на одне домогосподарство від продажу продукції рослинництва у групі з найбільшими доходами у 7 разів перевищує аналогічний показник у групі з найменшими доходами, відповідно, надходження від продажу худоби, птиці і бджіл у них у 47, а від продажу продукції тваринництва – у 40 разів більші.

Детальніший аналіз надходжень від реалізації сільськогосподарської продукції в домогосподарствах із найбільшими доходами від продаж засвідчує наявність у них частини спеціалізованих господарств. Так, серед 791 обстежених господарств з обсягами реалізації понад 5280 грн нараховувалося 65 господарств (8,2%), які продавали на зазначену і більшу суму лише продукцію рослинництва, 168 господарств (21,2%) – живу худобу, птицю і бджоли і 386 господарств (48,8%) – продукцію тваринництва. Ці дані показують, що найбільша частка господарств населення товарного типу спеціалізується саме на продукції тваринництва.

Водночас господарства, що спеціалізуються на рослинницькій продукції, мають найвищі обсяги реалізації. Середній розмір доходу від продажу сільськогосподарської продукції у 65 господарствах, які у 2008 р. продали продукцію рослинництва на суму понад 5280 грн, становив 19,2 тис. грн, у тому числі за рахунок реалізації продукції рослинництва – 13,9 тис. грн, від продажу худоби, птиці і бджіл – 2,4 тис., від продажу продукції тваринництва – 2,9 тис. грн. У середньому по 168 господарствах, у яких межа в 5280 грн була перевищена за рахунок продажу лише худоби, птиці і бджіл, річний дохід від реалізації всієї сільськогосподарської продукції становив 16,5 тис. грн, а в господарствах, де межа була перевищена завдяки продажу лише продукції тваринництва, – 13,5 тис. грн.

Висновки. Ринкові трансформації в аграрному секторі вітчизняної економіки посилили диференціацію господарств населення за характером виробництва, зумовивши зростання часток, з одного боку, господарств споживчого типу (виробляють продукцію лише для власного споживання), а з другого – господарств переважно товарного спрямування. Велика неоднорідність і особливості різних типів цих господарств мають враховуватися аграрною політикою при визначенні перспектив подальшого розвитку як сільського господарства загалом, так і його дрібнотоварного сегмента зокрема.

Аналіз офіційних статистичних матеріалів обстежень сільських домогосподарств засвідчує, що наразі майже 37% їх не продає вироблену продук-

цію (споживчий тип), 56% продає продукції на суму до 1 тис. дол. США (змішаний тип), водночас 19% господарств отримують річний дохід у сумі, еквівалентній понад 1 тис. дол. США (товарний тип). Поглиблений розгляд змішаного типу господарств дозволяє виокремити ті, що тяжіють до споживчого, а також товарного типів, що у підсумку забезпечує таку оцінку: майже половина селянських господарств може розглядатись як переважно споживчі, трохи більше одної четвертої – як переважно товарні господарства і ще близько одної четвертої частини – як господарства змішаного типу.

Споживчий тип домогосподарств населення характеризується загалом меншими обсягами виробництва сільськогосподарської продукції, а також відносно нижчим рівнем продовольчого самозабезпечення. Останнє пояснюється вищими грошовими доходами, які отримуються з інших джерел (формальний сектор економіки, трансфери), що забезпечує обсяг і структуру споживання продуктів харчування у цих домогосподарствах, співставні з іншими типами господарств.

Високі доходи від продажу сільськогосподарської продукції в господарствах змішаного і товарного типів у сучасних умовах забезпечується переважно за рахунок збільшених обсягів реалізації населенням продуктів тваринництва. При цьому серед товарних господарств із найбільшими надходженнями від реалізації простежується наявність господарств, спеціалізованих на виробництві певних видів як тваринницької, так і рослинницької продукції.

Диференціація господарств населення за характером виробництва, зокрема формування вагомого прошарку господарств товарного спрямування, свідчить про наявність передумов розвитку в їхньому середовищі малого аграрного підприємства і поширення фермерського укладу. Цей процес, як і сільськогосподарська діяльність домогосподарств загалом, потребують всебічної підтримки з огляду на їх важливу роль у становленні багатокладного сільського господарства і зміцненні засад сільського розвитку.

Література

1. Тарасов Н.Г., М.М.Скальня // Вопросы статистики. – № 3.– 2008. – С. 32–38.
2. Мельник Л.Ю., Любович А.А., Мельник Л.Л. Частные хозяйства в аграрном производстве. – Днепропетровск : Січ, 1999. – 169 с.
3. Свиноус І.В. Сімейні господарства аграрного сектора України: стан та перспективи розвитку // Агроінком. –2003. – №1–2. – С. 43–48.
4. Горкавий В.К., Гончаренко Н.Г. Товарність та ефективність особистого підсобного господарства населення // Економіка АПК. – 2001. – №12. – С. 93–98.
5. Крисанов Д.Ф., Прокопенко К.О. Самозайнятість сільського населення в ринкових умовах: масштаби, структуризація, перспективи. // Держава та регіони. Серія: Економіка і підприємство. – Запоріжжя: ЗІДМУ, 2007. – №1. – С. 175–178.
6. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2008 році*: стат. зб. – К.: Державний комітет статистики. – 2009 р. – 434 с.
7. Черніченко В.В. Економічні чинники відтворення трудового потенціалу аграрної сфери: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. екон. наук. – К. ОІЕ НАН України, 2005. – С.11.

Надійшла в редакцію
08.06.2010 р.